

ItK

4

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1975

A TARTALOMBÓL

Köpeczi Béla: Kartezianus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején
F. Csanak Dóra: Teleki József és az európai felvilágosodás
Nagy Péter: Küzdelem a népdramáért II.

*

Bíró Ferenc: A Fanni hagyományai értelmezéséhez

*

Ladányi Sándor: Zrínyi Török Áfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáiról
József Farkas: Barta Lajos proletkultus egyfelvonásosa: Russlands Tag

Szemle

Magyar Anjou legendárium (*Klanczay Tibor*)
Vargha Balázs: Csokonai Vitéz Mihály (*Mezei Márta*)
Erzsébet Andics: Metternich und die Frage Ungarns (*Oltványi Ambrus*)
Babits Mihály: Könyvről könyvre (*Melczer Tibor*)
Szabolcsi Miklós: A clown mint a művész önarcképe (*Bene Ede*)
Andrew Kerék: Hungarian Metrics: Some linguistic of Iambic Verse (*Kecskés András*)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1975. LXXIX. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szauder József

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társ szerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Varga József

- Köpeczi Béla*: Kartezianus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején 417
F. Csanak Dóra: Teleki József és az európai felvilágosodás 433
Nagy Péter: Küzdelem a népdramáért II. 446

Kisebb közlemények

- Jankovics József*: Egy Balassi-versszak értelmezéséhez. 459 — *Móricz Béla*: Két XVII. századi erdélyi énekszerző életrajzához. 461 — *Horkay László*: A kanti filozófia ismeretének legkorábbi nyomai hazánkban. 462 — *Molnár István*: A Hunyadiak a lengyel drámairodalomban. 464 — *Bíró Ferenc*: A Fanni hagyományai értelmezéséhez. 467 — *Kászonyi Ágota*: Ítéletmondatok a magyar költészetben Csokonaitól József Attiláig 474

Adattár

- Ladányi Sándor*: Zrínyi Török Áfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáiról 482
József Farkas: Barta Lajos proletkultus egyfelvonásosa: Russlands Tag 499

Szemle

- Magyar Anjou legendárium (*Klaniczay Tibor*) 507
 Vargha Balázs: Csokonai Vitéz Mihály (*Mezei Márta*) 509
 Erzsébet Andics: Metternich und die Frage Ungarns (*Oltványi Ambrus*) 512
 Babits Mihály: Könyvről könyvre (*Melczér Tibor*) 516
 Szabolcsi Miklós: A clown mint a művész önarcképe (*Bene Ede*) 519
 Andrew Kerék: Hungarian Metrics: Some linguistic of Iambic Verse (*Kecskés András*) 522

*

- Kulcsár Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. — Magyar irodalmi szöveggyűjtemény. Antologia litaraturii maghiare. I—II. — Csáth Géza: Hamvazószerda. — Krúdy Gyula: A szobrok megmozdulnak. — Balogh István: A parasztság művelődése a két világháború között. — Sárkány Oszkár válogatott tanulmányai. — Kuncz Aladár: Tanulmányok, kritikák. — Nádasdi Péter: A tölgyfa árnyékában. — Juhász Géza: Könyvek országútján. — Nagy Olga: Hősök, csalókák, ördögök. (*Vásárhelyi Judit, Varga Imre, Katona Béla, Rónay László, Karáfiáth Judit, Richard Pražák, Sinka Erzsébet, F. Nagy Géza, Lőkös István, Kovács Ágnes*) 526

Krónika

- A 70 éves Bán Imre köszöntése (*Kovács Sándor Iván*) 538
 Intézeti hírek (1974. július 1 — december 31.) 539

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

XI., Ménési út 11–13.

KARTEZIÁNUS POLITIKAI ESZMÉK MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN A XVII. SZÁZADBAN ÉS A XVIII. SZÁZAD ELEJÉN

Descartes politikája

Beszélhetünk-e Descartes politikájáról? Tudjuk, hogy a francia filozófus nagyon tartózkodónak mutatkozott e tekintetben, és ismerjük azt a mondatot, amit Dinet atyának írt: „... je déclare sincèrement que je ne ferai jamais rien de propos délibéré, ni contre le conseil des Sages, ni contre l'autorité ou la volonté des Puissants.”¹ Ő, aki a kételkedést állította gondolkodása középpontjába, nem habozott kirekeszteni e szemléletből: „omnia quae ad pietatem, ac generaliter ad mores spectant”.²

Ezekre az óvatos megfogalmazásokra emlékezve némely magyarázója igyekszik élesen szembeállítani „módszerét” és „antropológiáját”. Azt állítják, hogy a matematikai-geometriai módszer tudományos ismeretelméletet szolgál, de ezt nem lehet alkalmazni erkölcsstanára és politikájára, amely „ontologikus” marad.³ Ami erkölcsstanát illeti, azt a keresztényesített sztoikus etikára vezetik vissza, politika tekintetében tradicionalizmusát és társadalmi immobilizmusát emelik ki.⁴

Nem tagadhatjuk Descartes filozófiai dualizmusát, amely objektív idealizmusából következik, sem pedig politikai és erkölcsi gondolkodása ellentmondásait, amelyek mindenekelőtt a franciaországi osztályharc állapotával magyarázhatók, mégis ismeretelméletének és „antropológiájának” éles szétválasztása túlzottnak tűnik. Azt gondoljuk, hogy P. Mesnard közelebb áll az igazsághoz, amikor — Descartes írásainak alapján — összekapcsolja metafizikáját erkölcsstanával, bár felismeri azt az ellentmondást, ami ebből következik.⁵

Abban a levélben, amelyet Descartes a *Principia* latin fordítójához intézett, a filozófiával kapcsolatban ezeket olvassuk: „... ce mot philosophie signifie l'étude de la sagesse... et par la sagesse on n'entend pas la prudence dans les affaires, mais une parfaite connaissance de toutes les choses que l'homme peut savoir, tant pour la conduite de sa vie que pour la conservation de sa santé et, l'invention de tous les arts.”⁶ A filozófia tehát a bölcsesség tanulmányozása, amelyet az elsődleges okokból kell levezetni, vagyis a világos és nyilvánvaló elvekből, és amely nemcsak a megismerést, hanem az életvitelt is szolgálja.

Az *Értekezés a módszerről* „ideiglenes erkölcsse” egyéni jellegű, de az értékeknek olyan hierarchiája határozza meg, amely nem csak sztoikus. A *Les passions de l'âme*-ben Descartes

¹ Idézve a Descartes ou le Contrat pour la Vérité c. kötetben. Összeállította Pierre MESNARD. Paris, Seghers, 1966. 139. A korabeli idézeteket eredeti szövegükben közlöm.

² Oeuvres de Descartes. Kiad. Ch. ADAM és P. TANNERY. Paris, 7. köt. 476.

³ Vö. J. DONNERT: Die ontologisch-aristotelische Politikwissenschaft und der Rationalismus. Berlin, Duncker u. Humboldt, 1970.

⁴ Ezzel kapcsolatban idézik a Discours de la méthode ismert mondatát: „Ces grands corps sont trop malaisés à relever étant abattus, ou même à retenir étant ébranlés, et leurs chutes ne peuvent être que très rudes.” Descartes: Oeuvres choisies. Paris, Garnier. 12—13.

⁵ I. m. 77.

⁶ Descartes, MESNARD kiad., 142—143.

⁷ Vö. P. MESNARD: Essai sur la morale de Descartes. Paris, Boivin, 1936; Descartes etikájáról l. még KALOCSAI Dezső: Le problème des règles de la morale „provisoire” de Descartes. Bp. 1963.

a bölcsesség egyik fő jellemvonását abban határozza meg, hogy „savoir en quelle façon et pour quelle cause chacun se doit estimer et mépriser”.⁸ A módokat és okokat az azoknak elismert arányok, a tapasztalat és az ész határozza meg.

1645. szeptember 15-én azt írja Erzsébet hercegnőnek, hogy az ember a világmindenség egy része és „plus particulièrement encore l'une des parties de cette terre, l'une des parties de cet état, de cette société, de cette famille, à laquelle on est joint par sa demeure, par son serment, par sa naissance, et il faut toujours préférer les intérêts de tout dont est partie, à ceux de sa personne en particulier, toutefois avec mesure et discrétion”.⁹

Így érkezik el ahhoz, hogy feltegye a kérdést, miként viselkedjék az egyén a társadalomban. 1646 januárjában ugyanannak a hercegnőnek ezeket írja: „Les lois communes de la société, lesquelles tendent toutes à se faire bien les uns aux autres, ou du moins à ne point se faire du mal, sont, me semble, si bien établies, que quiconque les suit franchement⁶ sans aucune dissimulation ni artifice, mène une vie beaucoup plus heureuse et plus assurée, que ceux qui cherchent leur utilité par d'autres voies, lesquelles à la vérité, réussissent quelquefois par l'ignorance des autres hommes, et par la faveur de la fortune; mais il arrive bien plus souvent qu'ils y manquent et que, pensant s'établir, ils se ruinent.”¹⁰

Amikor Erzsébet hercegnő véleményét kéri Machiavelli *Fejedelméről*, Descartes dicséri azokat az elveket, amelyek azt mondják, hogy a fejedelemnek el kell kerülnie alattvalói gyűlöletét vagy megvetését, és hogy a népek szeretete többet ér, mint az erődök, de nem osztja az olasz elméletíró véleményét, amikor az nem tesz különbséget az olyan fejedelmek között, akik törvénytelen eszközökkel jutottak annak birtokába és azok közt, akik törvényesen uralkodnak. Descartes nagyon jól tudja, hogy „la justice entre les souverains a d'autres limites qu'entre les particuliers”, de Machiavelli hatalmi politikájával olyan erkölcsi értékeket állít szembe, mint a barátság, az adott szóhoz való hűség, az alattvalók iránti igazságosság, amelyek nem „zavarják meg az államot”, és különösen az nemeslelkűség, amelynek az erkölcsi jelentősége meghaladja a sikerét.¹¹

Descartes elítéli a zsarnokságot, és nem híve a forradalomnak. Amikor megtudja az angol király kivégzését, kijelenti: „C'est beaucoup de gloire mourir en une occasion qui fait qu'on est universellement plaint, loué et regretté de tous ceux qui ont quelque sentiment humain.”¹² Az általa kedvelt kormányforma az abszolút monarchia, és nem véletlen, hogy az abszolútizmus egyes teoretikusai felhasználták az ő filozófiáját.

Roger Lefèvre¹³ Descartes politikai magatartását a vonzás és taszítás kettős mozgásával jellemzi: a hatalom és az auctoritás tisztelete, politikai konformizmus; de hajthatatlan függetlenség az államokkal, a hivatalokkal, a személyekkel szemben, vagyis erkölcsi reformizmus. Ez igaz, de nem kell elfelejteni, hogy a politikai konformizmusban és az erkölcsi reformizmusban az észnek vagy „a módszer”-nek szintén megvan a maga szerepe.

H. Lefèvre azt állítja, hogy az *Értekezést* „egy feltörekvő osztály, a harmadik rend forradalmi kiáltványának kell tartanunk. Ez az osztály mindig alapvető ideológiai *ellentmondást* mutatott fel *praktikus* materializmusa (gazdasági érdekek, a technika és a tudomány fejlődése) és *teoretikus* idealizmusa (metafizikus és vallási igazságok — kezdetben a burzsoázia puritanizmusa, később moralizáló deklarációk — teoretikusainak növekvő ellentmondásai stb.) között. Ezt az ellentmondást találjuk meg . . . Descartes materialista fizikája és fiziológiája és metafizikai idealizmusa között.”¹⁴ Ez a magyarázat elégtelennek tűnik, mivel az ellentmondások

⁸ Descartes: Oeuvres choisies. Garnier, 2. köt. 84.

⁹ I. m. 1. köt. 164.

¹⁰ I. m. 1. köt. 192.

¹¹ Descartes à Elisabeth, sept. 1646. I. m. 1. köt. 202.

¹² Descartes à Elisabeth, le 22 février 1649. I. m. 252.

¹³ Roger LEFÈVRE: L'humanisme de Descartes. Paris, PUF, 1957.

¹⁴ H. LEFÈVRE: Descartes. Paris, Éd. Hier et Aujourd'hui, 1947. 42—43.

sokkal bonyolultabb módon jelentkeznek. Descartes az újító irányzatokat olyan korban fejezte ki, amikor a francia polgárság nem volt még abban a helyzetben, hogy megszüntesse a feudalizmust és független erőként lépjen fel, éppen ezért idealizmusa nem egyértelműen retrográd. Ez áll Descartes metafizikájára is. A tudomány fejlődése lehetővé tette számára, hogy levonja azokat a következtetéseket, amelyek a materializmus irányába mutatnak, de túlzott lenne azt mondani, hogy fizikája és fiziológiája minden korlátozás nélkül materialista.

A Descartes erkölcsi és politikai eszméinek magyarázatában tapasztalható ellentmondások egész filozófiájában rejlenek és nemcsak politikai gondolkodásában. Ezt a filozófiát materialista értelemben is lehetett magyarázni anélkül, hogy ennek a következménye politikai radikalizmus lett volna, mint ahogy ez történt P. Bayle esetében, és olyan utópista forradalmárokat is befolyásolhatott, mint Morelli. Korábban és még később is felhasználták az abszolutizmus ideológiai alátámasztására, de szolgálhatta a polgári forradalomhoz vezető felvilágosodást is.

Legújabbban a filozófiatörténészek arra hívják fel a figyelmet, hogy a descartes-i politikát nem magának a filozófusnak az írásaiban kell keresni, hanem Rousseau *Társadalmi szerződésében*. Ez még akkor is így van, ha az *Értekezés* egyes gondolatai és az Erzsébet hercegnőhöz írott politikai tárgyú levelei ellentmondanak ennek a tételnek. Descartes felfogása az akaratról, az értelemről, az ítéletről, a lélekről és a testről, a nem Bodin, hanem a természeti jog által meghatározott politikai eszmerendszerben elvezetnek, illetve elvezethetnek a „társadalmi szerződés” gondolatához.¹⁵

A descartes-i filozófia — ellentmondásossága miatt — olyan vallási áramlatokat is táplálhatott, mint a puritanizmus, a janzenizmus vagy a pietizmus, amelyek a feudalizmus válságának hangulatát fejezték ki az ideológia nyelvén.

A magyarországi és erdélyi karteizianizmus forrásai

A descartes-i filozófia igen korán, a XVII. század közepén eljut Magyarországra és Erdélybe, és ugyane század vége felé már a kálvinista kollégiumok „hivatalos” filozófiájává válik.¹⁶

A magyar diákok, akiket 1620 után a fejedelmek, a főurak és a városok, mezővárosok nagy számban küldenek a holland egyetemekre, teológiában a puritanizmust és a coccejanizmust, filozófiában és természettudományban a karteizianizmust ismerik meg.¹⁷ A puritanizmus az angol polgári forradalom ideológiája, és a feudális egyházi szervezet elleni fellépésként, valamint a kálvinista aszkézis és belső vallásosság megfogalmazójaként jelentkezik. A radikálisak, akiket „independistáknak” neveztek, elítélték a püspöki egyházi kormányzást, az egyház-községek ügyeinek intézését képviselői zsinatra akarták bízni, és a szabad vallásos szervezkedést kívánták. Velük szemben a mérsékeltőbbek a presbitériumot irányító szervnek tartották, s meg akarták őrizni az anglikán egyház államegyházi jellegét. A legnagyobb hatással a magyarokra az angol puritanizmus egyik fő képviselője, W. Amesius volt, akit Tolnai Dali János személyesen is megismerhetett és az ő közvetítésén keresztül sokan mások.¹⁸ Amesius teológiája lett a következő évtizedekben a református kollégiumok egyik alapkönyve. J. Coccejus (Koch) Hollandiában képviselte az újabb teológiát, amelynek fő jellemzője a Szent-

¹⁵ Vö. M. A. LESTERLIN—P. F. MOREAU: Sur la notion de l'espace théorique. Une politique cartésienne. La Pensée, 1975. január—február.

¹⁶ A magyar karteizianizmusról vö. TURÓCZI-TROSTLER J.: A magyar cartésianusok. Minerva, 1933; TORDAI Z.: A magyar karteizianizmus történetének vázlata. MFIISz 1962. 1. sz.

¹⁷ A puritanizmusról: BODONHELYI József: A puritán ébredés néhány elvi szempontja. Theológiai Szemle 1944. 1. sz.; MAKKAI László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952. angolul: Acta Historica, V. köt. 1958; a protestáns ortodoxiáról: SZABÓ G.: A magyar református ortodoxia. Bp. 1943.

¹⁸ A coccejanizmusról: ZOVÁNYI J.: A coccejanizmus története. Bp. 1890.

íráshoz való visszatérés, tehát a reformátorok bibliamagyarázatainak háttérbe szorítása, s egyben a belső vallásosság erősítése volt. A magyarországi és erdélyi vallási nyitás e két hollandiai forrásból merített.¹⁹ Jellemző, hogy a század közepén a magyar puritanizmus nemzetközi visszhangra talált s S. Maresius (Des Marets) groningeni tanár 1649-ben nyilvánosan támadta, mert szerinte a hagyományos egyházi szervezet elleni fellépésnek olyan súlyos társadalmi következményei lehetnek, mint amilyenekre Angliában került sor. Szathmári Baka Péter adta meg erre a választ, és melléje állt P. Voetius és J. Cocceius is.

A puritanizmus elfogadása nem jelentette azt, hogy minden híve kartezianus lett volna. A holland egyetemeken az arisztotelészi filozófia még tartotta magát, és a coccejanusok is valamiféle kompromisszumot próbáltak kialakítani a régi és az új filozófia között.

Descartes filozófiája először Utrechtben vert gyökeret, ahol H. De Roynak (Regius) magyar tanítványai is vannak, akik különösen az orvostudomány problémáival foglalkoznak (Enyedi Sámuel, Sikó János, Némethi István, Kovács György).²⁰

Leydenben a kartezianizmust ismerő coccejanus A. Heerebord előtt Csengeri K. István véd meg egy filozófiai „disputatio”-t, a „ratio humana” teológiai használatáról, egy másik, Köleséri Sámuel a tudományos törvényekről.²¹ Később ugyanezen az egyetemen a fizikus-filozófus J. de Raesusnak, aki megpróbál kompromisszumot létrehozni Arisztotelész és Descartes között, ugyancsak vannak magyar tanítványai, akik értekezéseket védenek meg olyan fizikai kérdésekről, amelyeknek filozófiai vonatkozásaik is vannak. Így Dési Márton, akinek később fontos szerepe lesz Erdély szellemi életében, a „látás” problémájáról vitázik.²² Egy másik leydeni filozófus, A. Geulincx, a magyar diákoknak, Hunyadi Pálnak vagy Szilágyi (Sylvanus) Mártonnak ugyancsak fizikai értekezéseket javasol, de kartezianus magyarázattal.²³ A filozófus Burcher de Voldernek — aki a kartezianizmust Leydenben diadalra vitte — magyar tanítványai kiadnak egy-egy rövid értekezést az „anima humana primá”-ról, a „mens” különböző problémáiról és a „szellemi dolgokról”. Egyik diákja, Huszti István, aki „disputatio”-t ír az ember-automatáról, Descartes-ot „princeps ille philosophorum”-nak nevezi.²⁴

A franekeri coccejanusok egyike, H. A. Roëll magyar tanítványainak a természeti teológiáról, az Isten velünk született eszméjéről, az ésszerű istenhitről, a lelkiismeretről szóló filozófiai-metafizikai témákat javasol.²⁵ Ruard Andalának, aki a holland kartezianizmus egyik utolsó

¹⁹ A hollandiai egyetemek eszmei szerepéről vö. d'IRSAY: *Histoire des universités françaises et étrangères*. Paris. 1933–35. II. köt. 37–49., P. DIBON.

²⁰ A Regius elnöksége alatt megvédett értekezések: ENYEDI Sámuel: *Medicatio duorum aegrorum*. Utrecht 1651; SIKÓ János: ua.; NÉMETHI István: ua. Utrecht. 1652, KOVÁCS György: *Disputatio medica de renum et vesicae casula*. Utrecht 1661 (!).

²¹ Heerebord elnöksége alatt: CSENGERI K. István: *Disputatio philosophica de usu rationis humanae*. Leyden 1654; KÖLESÉRI Sámuel: *Disputatio logica de legibus scientificis*. Leyden 1655.

²² J. de Raes elnöksége alatt: KÖPECZI János: *Disputatio philosophica de cometis*. Leyden 1666; DÉSI Márton: *Disputatio philosophica de visu*. Leyden 1666.

²³ A. Geulincx elnöksége alatt: HUNYADI P.: *Disputatio philosophica de reciprocatione maris*. Leyden 1669; SZILÁGYI Márton: *Disputatio philosophica de corpore in universum spectato*. Leyden 1669.

²⁴ Burcher de Volder elnöksége alatt: *Disputatio philosophica de anima humana prima*. Leyden 1671; SZATHMÁRNÉMETHI Sámuel: *Exercitii Philosophico-Metaphysici de perenni duratione mentis*. Leyden. 1682; VÁRI Mihály: *Theorema philosophicum de natura et modo praesentiae rerum intellectualium ductu viae analyticae investigatum*. Leyden. 1683; HUSZTI István: *Dissertatio physiologica. . . de hominis automato*. Leyden 1693.

²⁵ H. A. Roëll elnöksége alatt: VÉCSI György: *Dissertatio metaphysica de lumine mentis naturali*. Franeker 1692; BÁTAI György: *Dissertatio philosophica theologiae naturalis*. Franeker 1688; DIÓSI András: *Disputatio philosophica de conscientia*. Franeker 1689; FELFALUSI József: *Disputatio philosophica de innata Dei idea*. Franeker 1689; ZILÁHI András: *Dissertatio metaphysica de cultu dei rationali*. Franeker 1699.

képviselője ugyanezen az egyetemen, szintén vannak magyar diákjai, akik értekezésként Descartes *Principia Philosophiae*-jának egyes fejezeteit védik meg.²⁶

Ezeket a tényeket már régebben ismeri a filozófiatörténet, még ha a magyar disputatók részletes vizsgálatára mind ez ideig nem is került sor. Kevésbé foglalkoztak azonban azokkal az értekezésekkel, amelyeket a Hollandiában járt diákok a politika tárgykörében írtak tanáraik előadásai alapján. Pedig érdemes ezeket szemügyre venni, hiszen közvetlenebbül tájékoztatnak azokról a politikai nézeteikről, amelyeket megismertek és magukkal hoztak Nyugat-Európából.

Anélkül, hogy célunk lenne ezt a vizsgálatot tüzetesen elvégezni, a politikai disputatók közül néhányat megemlítenünk nézeteik bemutatása céljából. A holland egyetemeken P. Voetius, D. Hornius és D. Berckringer elnöke alatt védték meg a magyarok politikai értekezéseiket az ötvenes években és a hatvanas évek legelején. Az utrecht-i P. Voetius (Voet) (1619–1667) a konzervatívokhoz tartozott annak ellenére, hogy Maresiusszal szemben megvédte a magyar puritánusokat. Fő ellenfelét Descartes-ban látta, aki heves vitát folytatott az idősebb Voetiusszal.²⁷ G. Hornius vagy Horn (1620 körül–1670) Oberpfalzban született, bejárta egész Európát, majd a leydeni egyetemen kötött ki, és ott történeti, földrajzi előadásokat tartott és kézikönyveket írt, melyek még a XVIII. században is forgalomban voltak. Jó orátornak, historikusnak és politikusnak, de furcsa embernek tartották. Nem csoda, mert Jöcher szerint néha meztelenül szaladgált az utcán és a következő kérdést tette fel a járókelőknek: „An tu unquam vidisti hominem paradisiacum. Ego sum Adam.”²⁸ Hornius szabaddal gondolkodású volt, mint Voetius, hiszen Angliában tartózkodván, a presbiteriánusok mellé állt. D. Berckringer (meghalt 1667-ben) pfalzi születésű volt, és 1640-től tanított *philosophia praticát* és *eloquentiát* Utrechtben. Etikai, politikai kérdésekkel foglalkozva mindenképp előtt Hobbes ellen lépett fel.²⁹

Berckringernél disputált Alistáli Farkas Jakab a nemességről. Makkai László véleménye szerint ez az értekezés „ébredező polgári tudatról” tanúskodik.³⁰ Kétségtelenül érdekes és új jelenség, hogy Farkas értekezését egy mezőváros, Tokaj tanácsának ajánlja, s ez mutatja vonzódását patrónusai és azok érdekei iránt. A disputációban is találunk olyan elemeket, amelyek a polgárság védelmét szolgálják, de nem szabad elfelejteni, hogy Bodin, Althusius, Besoldus és más, a feudális rend képviselőitől is elfogadott auctorok alapján határozza meg a nemesség kötelességeit és ítéli el visszaéléseiket.

Ugyanabban az esztendőben Pósaaházi János is disputált Berckringernél a „respublicáról”,³¹ tehát az államról. Ő disputációját Lórántffy Zsuzsanna fejedelemasszonynak ajánlja, jelezve az értelmiség reményességét, melyet az erdélyi fejedelmi hatalom lehetőségeibe vetett. Platont, Arisztotelészt, Cicerót és az újabb jogi irodalmat idézve, így határozza meg az államot: „Est igitur respublica hominum coetus, seu multitudo juris consensu et utilitati communione ad bene beateque vivendum naturae ductu sociatus.” Elítéli Zénont, Machiavellit, az anabaptistákat, mert nem fogadják el az uralkodás isteni eredetét. Bodin, Althusius és mások tétéleire támaszkodva az „imperium” mellett foglal állást, mert az számára a nép egyetértésével találkozó uralkodást jelenti, s elveti a dominiumot, amely despotikus jellegű és amely mindenképp

²⁶ Ruard Andala elnöksége alatt: DEÁKI József: Paraphrasis in Principia Philosophiae Renati Descartes. . . Pars octava; ENYEDI István: Paraphrasis. . . , pars quarta; SZÓDI István: Paraphrasis. . . , pars quinta. Franeker 1710.

²⁷ Jöchers Gelehrtenlexikon. IV. rész. Leipzig 1751. 1689. hasáb.

²⁸ Jöchers Gelehrtenlexikon. II. rész. Leipzig 1750. 1708–1709. hasáb és HERPEI János: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Bp.—Szeged 1966. II. 178. és köv. 1.

²⁹ Jöchers Gelehrtenlexikon. I. rész. Leipzig 1750. 983–84. hasáb.

³⁰ ALISTÁLI FARKAS Jakab: Disputatio politica de nobilitate. Utrecht 1654. Vö.: MAKKAI i. m. 153.

³¹ PÓSAHÁZI J.: Disputatio politica de republica. Utrecht 1654.

a török államra jellemző. A „majestás” kérdésében Hobbes-szal áll szemben, minthogy véleménye szerint a hatalom a néptől származik s nem korlátlan; csak a nép egyetértésével (ex consensu populi) lehet gyakorolni. Póсахázi össze akarja egyeztetni a hatalmat az erkölccsel, és ezért nem fogadja el Machiavelli felfogását, sőt a firenzei gondolkodót istentelenséggel vádolja: „Impius itaque est Machiavellus, qui virtutes ex Republica exulere, vitia vero regnare debere hisce consectoris docet.”

Hozzá hasonló gondolatokat fejt ki Berckringer egy másik magyar tanítványa, Debreczeni P. János is, aki a majestásról szóló disputációjában³² Bodinre, Lipsiusra, Besoldusra hivatkozva mondja el a már ismert érveket.

Hornius tanítványa volt Püspöki Sz. János, akinek érdeklődésére jellemző, hogy az Angliában járt Kőlesérivel állt kapcsolatban s tőle Cromwellt dicsőítő könyveket kapott.³³ Történeti-politikai disputációjában arra vállalkozik, hogy az állam eredetéről és fejlődéséről és változásairól írjon.³⁴ Forrásai Macchiavelli, Lipsius, Besoldus, de hivatkozik a Tripartitumra és. A biblia és a római történetírók alapján próbálja felvázolni az emberi társadalom fejlődési vonalát. Feltűnő az a nagy szerep, amelyet a nevelésnek szán a társadalom megjobbítása szempontjából. Érdemes magyar vonatkozásaira külön is felfigyelni. Miután ismerteti a monarchiát a polyarchiát, az arisztokráciát és a demokráciát, a vegyesre tér át, példaként Magyarországot is megemlíti, ahol a királyt választják, de a palatinus, a szenátorok és az ország más „adminisztrátorai” kötelesek szolgálni neki. Az Annexában megjegyzi, hogy Erdélyből kiűzték a jezsuitákat, hogy a török nem ismeri el a nemességet, hogy Julianus kardinális I. Ulászlót helytelenül beszélt rá arra, hogy a törökkel kötött szerződést nem kell megtartani. Felteszi a kérdést, vajon helyes volt-e, hogy Szent László a magyar királyságot Máriának ajánlotta fel? Válasza az, hogy nem. Egy másik kérdése így szól: „Vajon megengedett-e a menekülés üldözések esetén?” Válasza az, hogy igen.

Voetiusnál a háború jogáról, az igazságszolgáltatásról és különböző jogi kérdésekről tartanak disputációkat Nadányi János, Enyedi Gáspár³⁵ és mások. Ezeket csak azért kell említenünk, mert jelezni akarjuk, hogy a magyar diákok a politika és a jogtudomány művelésében erősen konzervatív forrásokból is merítettek.

Általában az mondhatjuk, hogy e területeken a holland egyetemeken nagy óvatosság uralkodott. Jellemző egyébként, hogy a magyar diákok a 70-es évektől már inkább csak teológiai, filozófiai, fizikai, orvosi disputációkat írnak, a jog és még inkább a politika háttérbe szorul.

Mindez nem jelenti azt, hogy olyan diákok, akik valamely konzervatív professzor tanítványai voltak, nem ismerkedhettek volna meg haladó gondolatokkal s hogy a politikai eszmélkedést ne befolyásolták volna akárcsak közvetve is a teológiai, filozófiai, természettudományos újítók eszméi.

Viták a karteziánizmusról Magyarországon és Erdélyben

Az új irányzatok Magyarországon és Erdélyben vallási köntösben jelentkeznek, s képviselőik papok, tanárok, akik a magyar mezővárosok és az erdélyi fejedelemség gyakran jobbágy-sorból kiemelkedett értelmiségéből rekrutálódnak. A kálvinista egyház ebben a korban püspöki és zsinati jellegű: a „szuperintendensek”, vagyis a püspökök és a lelkipásztorok zsinatai irányítják az ügyeket, szoros együttműködésben a polgári hatalommal. A puritánok az egyház demokratikus újjászervezését követelik, a közösségek autonómiáját és olyan presbiteriumot,

³² DEBRECZENI P. János: *Disputatio politica de majestatica superioritate*. Utrecht 1658.

³³ TT 1886. 793. és HÉREPEI J. Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, Budapest. Szeged, 1965, II. 111.

³⁴ *Disputatio historio-politica de origine, incrementis et variis rerum publicarum mutationibus*. Leyden 1655.

³⁵ Vö. HÉREPEI: *Adattár*. Budapest—Szeged. 1971. III. köt. 394.

amelyben a társadalom különböző rétegei képviseltetnek. A hitélet szempontjából a belső vallásosságot kívánják előtérbe állítani — mindenekelőtt a biblia tanulmányozása alapján. A puritanizmusnak erős társadalmi indulata van, amely persze nem jut el a feudalizmus tagadásáig, csak kritikájáig. A puritánok egyike, Hegedűs János, aki Angliában és Hollandiában végezte tanulmányait, 1648-ban Utrechtben kiadja egy angol mű magyar fordítását, amelynek a címe: *A Biblia tanúí.* Bevezetőjében megállapítja, hogy „... nemzetünkben minden rendek csak a magok javát keresik, az Istenére s a közönséges jóra igen keveset hajtanak. ... Nincs a szegénységre való gond. Ez a szörnyű törvénytelenység, hogy akik a testieket oly bőven szolgáltatják amazoknak, hogy majd mint egy földi paradicsomban tartanak, s mégis azok nem viselik gondját ezeknek lelki jovoknak!”³⁶ Hirdeti a társadalom minden rétegének egységét a közjó, a művészetek és a mesterségek fejlődése és az ország kulturális színvonalának emelése érdekében. Hegedűs Jánosnak és általában a puritánoknak, a vallásilag színezett társadalmi-kulturális programját elfogadták Descartes magyar követői is, így többek között a „neoterica philosophia” egyik első erdélyi képviselője, Apácai Csere János,³⁷ aki — mint ismeretes — 1655-ben Utrechtben kiadott *Enciklopédiájában* egész fejezeteket közöl Descartes *Principia Philosophiæ*-jából. Kevésbé ismert, hogy Porcsalmi másolatában fennmaradt *Philosophia naturalisa*-ban, amikor általában filozófiáról beszél, Descartes *Discours*-ját követi. Mindamellett teológia dolgában nem habozik felhasználni egyszerre G. Voetius és W. Amesius, az ortodoxok és a puritánok műveit. A politikában Althusius a mentora, akinek 1625-ben *Politica* címen megjelent munkáját csere útján szerzi meg.³⁸ Ezt az eklekticizmust Apácai tanulmányai és személyes kapcsolatai magyarázzák, de óvatossága is. Nem akarja szemtől szembe támadni az ortodoxokat, akik a XVII. század közepén hatalmas védnököt találtak II. Rákóczi György erdélyi fejedelem személyében. Először az oktatásban akar reformokat vezetni. A gyulafehérvári kollégium diákjai előtt 1654-ben elmondott beszédében, amelynek a címe is sokat sejtet: *De studio sapientiae*, felsorolja a filozófusok tanításait, és összefoglalóan idézi azt az Előszót, amelyet Descartes a *Principia* francia fordítása elé írt, hangsúlyozva, hogy a francia filozófus munkásságában „a filozófia tizedik és utolsó szakaszát”, tehát fejlődésének legmagasabb fokát érte el. Iránta tanúsított tisztelete ellenére nem követi az „ideiglenes erkölcs”-ről vallott elveit, s tanítását továbbgondolva, ugyanebben a beszédében támadja a gazdasági, társadalmi és kulturális téren tapasztalható rossz erdélyi szokásokat.³⁹

Újító szándékai miatt eltávolítják állásából, de ezzel a reformereket nem tudják elhallgattatni. II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata és Erdély romlása után tevékenységük elsősorban kulturális térre, főleg az oktatás körére szűkül, de nem elhanyagolható hatást gyakorolnak ilyen módon is.

Találunk olyan professzorokat is, akik ebben az időben sem félnek merészebb társadalmi és politikai eszméket hirdetni, különösen azokon a vidékeken, amelyek kiesnek az erdélyi fejedelem és az arisztokrácia ellenőrzésének köréből. A XVII. század második felének egyik legismertebb magyar puritánusa az ugyancsak Hollandiában járt és Amesius teológiáját magyarul is népszerűsítő Martonfalvi Tóth György, aki 1664 és 1681 között a debreceni kollégium rektora. Egyik tankönyvében — Augustinus és Amesius eszméit követve — azt írja, hogy a polgári társadalomnak megvan a joga arra, hogy maga válassza meg kormányformáját, és e formák bármelyike elfogadható, de határozottan állást foglal a zsarnokság ellen. Társadalmi

³⁶ Idézi MAKKAI i. m. 150.

³⁷ Apácairól: KREMMER D.: Apácai Csere János, Bp. 1911; BÁN Imre: Apácai Csere János. Bp. 1958; SZIGETI J.: Apácai Csere János társadalmi nézeteinek kérdéséhez. Studia Univ. Budapest, Ser. phil., fasc. 1. 1962.

³⁸ KRAMMER i. m. 178. és HERPEI J.: Adattár II. 498. és III. 403. Jellemző, hogy Althusius könyvét egy Váradi Mihály nevű diáktól vette, aki pedig ifj. Geleji Katona István könyvei közül vette.

³⁹ Vö. Apácai Csere János Válogatott pedagógiai művei. Bp. 1956.

szempontból fenntartásokkal él az osztálytagozódás ellen, s azt állítja, hogy a keresztényeknek nincs joguk arra, hogy jobbjágra legyenek — éspedig a következő okokból: 1. Quia imperium hominis fuit in creaturas alias, non in hominem, 2. Quia nulla barbara natio habet pro colonis suae nationis homines, 3. Quia homines omnes sunt aequales natura.”⁴⁰ Martonfalvi nem volt karteziánus, de nem voltak ismeretlenek számára a francia filozófus eszméi. Mint rektor, a kompromisszumokat kereső városi tanácsra támaszkodott, s tőle sem állt távol ez a gondolkodás, de nem múlt el nyomtalanul az az emlék sem, amelyet Hollandiából és a török által elfoglalt Várad presbiterianus világból vitt magával.

A puritánok társadalmi eszméi ihlették Északkelet-Magyarország sok diákját, tanítóját, papját, amikor ez az országrész 1671-től a magyar felkelők és a császári hadsereg között partizánháború szinterévé vált. E harcban az értelmiségiek ideológiai szempontból igen fontos szerepet játszottak: hozzájárultak a Habsburg-ellenes nemzeti tudatnak a kialakulásához és elterjesztéséhez.

Erdélyben, ahol a központi hatalom meggyengült, szabadabb léggör alakult főleg a teológiai-filozófiai viták számára. A viták elindítója Pósházi János,⁴¹ aki kénytelen volt Sárospatakról a vallási üldözés elől elmenekülni, az újítók ellen nem kizárólag teológiai és filozófiai megfontolások, hanem politikai okok miatt is hadat üzent. Úgy érezte, hogy a protestantizmus és a magyarság védelme a teljes egységet kívánja meg vallási-filozófiai szempontból is. Pályafutásának kezdetén Pósházi nem tekinthető konzervatívnak, a teológiában a puritanizmus eszméi befolyásolták és a fizika területén a karteziánizmus. Mint láttuk, politikai tanulmányokkal is foglalkozott s Grotius eszméinek hatása alatt a társadalmi szerződés követőjének vallotta magát. Mindez nem jelenti azt, hogy a filozófiában és a teológiában az új irányzatok híve lett volna. 1657-be *De recta eruditionis comparandae ratione* c. oratóiójában már kigúnyolja a főlöleges filozófiai vitákat: „Hic defendit Aristotelem, ille Platonem, tertius Ramum, quartus Cartesium, veritas interim ab omnibus fere neglecta iacet.” Ennél tovább megy s nyíltan támadja Descartes filozófiáját, melyet végső fokon szkepticizmussal vádol: „Sunt qui omnia larvas, spectra et somnia esse putant. Non desunt, quibus nihil certi esse videtur praeter quam, illud: Suum dubito. Haec non alio faciunt, quem ad revocanda antiquorum Scepticorum et Pyrrhonicorum deliria.” E támadásokat mindenekelőtt thomista felfogása magyarázza, amellyel vallja: „Philosophia est ancilla theologia, sed non theologia philosophiae.” A karteziánizmus elleni támadásai ellenére Sárospatakon egy kézikönyvet ad ki, melynek címe: *Philosophia naturalis, sive introductio in theatrum naturae*, amelyben a francia filozófus sok eszméjét fogadja el — de csak a fizikában.⁴²

Erdélyben való letelepedése után Tophaeus Mihály, a fejedelmi udvar papja, a későbbi püspök segítségével hadjáratot indít a coccejanus teológusok és a karteziánus filozófusok ellen. Az ortodoxok megpróbálják megnyerni Apafi Mihály pártfogását, aki maga is ortodox szemszögből foglalkozik teológiával (1674-ben kiadja F. M. Wendelin *Compendium Christianae Theologiae* c. művének fordítását). Az újítók azoknak az arisztokratáknak a védelmét keresik, akik tanítványaik voltak és akik a holland egyetemeken is megfordultak.

Az ortodoxok végül is 1673-ban zsinatot hívnak össze Radnótra, hogy elítéljék az újítókát, Csernátoni Pált, Dési Mihályt, Hunyadi Pált és Pataki Istvánt, a nagyenyedi és kolozsvári kollégiumok tanárait. Az első hármat coccejanizmussal, az utolsót karteziánizmussal vádolják. Mit vetnek az ortodoxok a karteziánusok szemére? Azt, hogy a kételkedés filozófiai szerepét vallják, hogy elfogadják Descartes elméletét a lényegről és bizonyítékait Isten létezéséről, hogy tagadják a formális logika hasznát és főleg hogy hisznek a filozófia önállóságában. Cser-

⁴⁰ Exegesis Libri Primi Medullae Amesianae. Debrecen 1670. Vol. I., p. 173. Vö. RÉVÉSZ Imre: Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban. TheolSz 1948.

⁴¹ Vö. MAKKAI Ernő: Pósházi János. Kolozsvár 1942.

⁴² Vö.: ZEMPLÉN J.: Pósházi János az első magyar *Philosophia naturalis* szerzője. Fizikai Szemle 1959. április.

nátoni ügyesen védekezik: miközben elfogadja a teológia elsőbbségét, igen elszántan ismétli Descartes téziseit. Végül az újítókát elítéli, de a fejedelem beéri megintésükkel.⁴³

A Csernátoni ellen hozott határozatról egyik protektora, a történetíró Bethlen János számol be a következő módon: „De Paulo Csernátoni, qui Cartesii Philosophiam professus multa a Philosophia iam dudum recepta longe aliter docere accusabatur, conclusam philosophandi licentiam non esse penitus tollendam, ita tamen ne articulos fidei Sacraeque Litterae auctoritatem vel in minime feriret quin potius ancillaretur Philosophiae: de reliquo, si quispiam verbis aut scriptis convellere niteretur Cartesi eiusque asseclarum Philosophiam, fas liberumque ipsi fere.”⁴⁴

Ez a magyarázat megfelel a gyakorlatnak, de maga az ítélet megtiltotta, hogy tanítsák Cocceius tételeit, és a filozófiával kapcsolatban ezt mondta ki: „Philosophiát pedig olyat tanítsanak, amely ancilláljon a Theológiának és vele consonáljon, hogy Scholánk felől az Apostolok szava reánk ne szabadíttassék: nemo vos decipiat per inanem Philosophiam.” A határozat egyébként világosan utal arra, hogy „a botránkoztatás által gerjesztett tűz eloltásáról” van szó, tehát olyan zavar-elítéléséről, amelyet nemcsak egyházi, de világi szempontból is veszélyesnek tartanak. Hogy erről van szó, bizonyítja az egyik vádpont is, amely szerint az újítók a magistratust támadják, ami ellen védekeznek, mondván, hogy „nem a külső magistratusról, hanem a pontificale és sacerdotale regnumról” szólnak. Ezzel a zsinat nem ért egyet, „mivel láttatnak ő Kegyelmek noha szóval egyezni, de néminemüképpen mind a magistratusi, s mind a ministerium isteni autoritást erőltetni”.

Természetesen e kudarc után az ortodoxok nem mondanak le arról, hogy folytassák a harcot — nem nagyon válogatva fegyverekben. Egyesek prédikálnak az újítók ellen, mások vita-iratokat adnak ki ellenük. Tophaeus Mihály egyik 1679. dec. 12-én elmondott prédikációjában kijelentette: „Mind az eget, mind a földet el akarja venni ez az istentelen világ az Istentől: az eget a Philosophusok, a földet a világi hatalmasságok. Mind a régi, mind a mostani philosophusoknak tudományok azt mutattya, hogy úgy hitték, hogy az Isten nem teremtette az eget, hanem e világ örökkévaló. Illyenek: Copernicus, Galilaeus, Hobbes Gassendus, Carthesius.” Ezzel kapcsolatban Hyeronimus Bignonius 1656-ban Frankfurtban kiadott munkáját idézi, aki Hobbes-ból kiindulva mondja el, hogy a világ kezdetéről szóló nézet nem a filozófiához, hanem a valláshoz tartozik. A világ örökkévalóságával kapcsolatban többek között Descartes Methaphysicájára is hivatkozik. A hosszú latin idézet után Tophaeus így folytatja: „Carthesius felől is edgyik hü tanítványa, Volzogius[meg kell jegyeznünk, hogy A. G. Volusiusról van szó és nem Volzogiusról, ahogy Tophaeus írja.] azt mondotta Maresiusnak, hogy a lélek hallhatatlanságáról nem igen törődött, ugy van-e vagy nem, az az: nemhogy mással akarta volna el-hitetni *demonstratióval*, de maga sem hitte, avagy csak imigy amúgy hitte. Gondollya meg az istenfélő ember, ha illyen az atya, micsodások azok, akik igaz fiai ennek az *naturae* nem *gratiae* filiusrak, az mint ötet hijják.” A prédikátor itt is megadja forrását: Maresius Systema naturae theologiae c. munkáját.

Tophaeus prédikációiban kikel Descartes-nak a velünk született ideáról szóló tanításával, és az „érzékenységet” elégséges oknak tartja Isten létének bizonyítására. Ezek jórészt teológiai vitatkozások, Tophaeus azonban Descartes fizikáját sem fogadja el, s azt is kapcsolatba hozza az ateizmussal. „A Szent Lélek azt mondgya: a nap fel-jű s le-mégyen amaz mostani Philosophia ellen, hogy a nap mozog, s a föld vesztég áll . . . ha az a vélekedés igaz volna, abbul az jönne ki, hogy a *Crédóban* nem úgy kellene mondanunk: méne fel mennyégben, hanem méne alá az égben, aminthogy meg is engedik azt némelly Carthesiánusok, hogy szabad igy szolani a *Crédó* ellen, hogy Christus leszálla a mennyégben s felméne a poklokra.” Ezzel kapcsolatban is Maresiust idézi, majd hozzát teszi: „Szép vélekedés!”

⁴³ A zsinat határozatait közli ZOVÁNYI Jenő az Erdélyi Protestáns Közlönyben, 1889. 38. és 39. szám.

⁴⁴ J. BETHLEN: Historia rerum Transylvanicarum. Bécs 1782—83. 2. köt. 391.

Tophaeus nemcsak a vallást, hanem a fennálló társadalmi rendet is félti a kartezianusoktól, konzervatívizmusa e téren sem tűr meg semmiféle kételkedést és főleg újítást. Egyik prédikációjában így figyelmeztet: „Minden ember e maga állapotját becsületben tartsa, maga sorsával meg-elégedgyék, mert azzal való meg nem elégedés mit szerezzen, azt mind az Ádám s mind ördögök eseti meg-mutattya, ma is mindazonáltal Országok, Nemzetségek, ház népek, emberek emiatt vesznek el. Nem kell erre egyéb példa, hanem ez a szegény Haza, ennek 1657. esztendőbeli veszedelme, ennek Fejedelme, a ki addig keresé a Lengyel Királyságot, hogy e Királyság is oda van, a Fejedelemség is oda van, maga is oda van, maradéka is majd el-fogy. Ez az oda ki való boldogtalan Magyar Nemzet is addig keresé a Nemesi szabadságot, hogy igen meg-romla és úgy jár, mint a Teve, a ki el-ment, hogy szarvat kérjen magának s fülét is el-vágták.”⁴⁵ Ez a nem éppen hízelgő hasonlat is azt mutatja, hogy Tophaeus stabilitás-igényét a protestánsüldözés sem zavarja.

1685-ben Pósházi kiadja a *Syllabus Assertionum, Thesium et Hypothesium illarum . . . quibus Neoterici quidem Theologi et Philosophi hoc tempore in Belgio, Hungaria et Transylvania scholas et Ecclesias turbant, ex proprio ipsorum scriptis collectus cum succincta ad illas Animadversiones* c. munkáját, amelyben egyaránt támadja Cocceiust és Descartes-ot. A filozófiáról szólva az a véleménye, hogy a *cogito* általános kételkedéshez vezet és megszünteti a hitet. Nincs megelégedve Descartes-nak az Isten veleszületett eszméjére vonatkozó érvelésével: „Explicandum enim et determinandum esset, quid nomine Idea in mente existentis intelligi debeat. Sed quomodocumque ideas suas fingat et refingat, ex illarum solarum consideratione nunquam existentiam Dei solide demonstrabit.” Megpróbálja bebizonyítani, hogy az Isten léteire vonatkozó érvek, ahogy azokat Descartes kifejtette, nem érnek semmit. Szemére veti a francia filozófusnak a lélek és a test szétválasztását is, és érdekes fordulattal egykori professzorát, Regiust idézi, hogy bebizonyítsa, ebben a dologban a teológia tanítását kell elfogadni.

A szerző fő célja az, hogy a kartezianizmust az ateizmushoz közelítse, és ezzel felhívja a figyelmet e filozófia veszélyeire. Könyvét e szavakkal fejezi be: „Atque ex paucis istis specimenibus clarissime liquet, nisi quis claudere velit oculos, quam perniciosas Novatores quidam Theologi et Philosophi in utraque Facultate foveant opiniones. Certe, nisi Deus propitius avertat, non aliud inde sperare possumus, quam magnam religionis et antiquae Orthodoxiae jacturam. Quod meum erat dixi et scripsi, ut noverit Posteritas, fuisse aliquem Prophetam, nos praeminentem, ut syrtes et scopulos portentosarum ejusmodi opinionum caveremus.”

Erre az érintettek egy *Replica ad Syllabum Cl. J. Pósházi* c. írással válaszolnak, amelyben megcáfolják annak érveit. Feltételezésünk szerint e felelet szerzői Dési Mihály és Pataki István.⁴⁶ Ez utóbbi a kolozsvári kollégium professzora, *Vindiciae Assertionum Cartesianarum adversus Animadversiones Cl. D. J. Pósházi, Rectoris Scholae Albensis* c. művében neveltségessé teszi Pósházi Descartes ellen irányuló támadásait. A szerző megvédi Descartes-ot a szkepticizmus vádjától azzal, hogy Agustinust idézi a kételkedés szükségéről. Elutasítja az ateizmus vádját is, amelyet a *Meditationes* egyik tételével szemben mond el Pósházi s fenntartja a filozófia jogát az igazság keresésére. Helyesli Descartes felfogását a „*cogito*”-ról” s általában módszertani elveit.

⁴⁵ TOPHAEUS Mihály: A Szent Soltárok Resolutiója. Kolozsvár 1683. 272—273, 110, 47—48.

⁴⁶ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött *Replica*-példány címlapján ezt olvashatjuk: Exhibita ad mandatum Celsissimi Principis et Sanctionis Consilij Suae Celsitudinis per M D E P és S P C R C P. Feltételezésünk szerint e kezdőbetűk a következőket jelentik: Martinus Dési, Enyediensis Professor és Stephanus Pataki Collegii Reformatorem Claudio-politani Professor. Eddig Dési és Csernátoni szerzőségét tételezték fel annak ellenére, hogy ez utóbbi 1676-ban meghalt.

A *Replica*-t nem adták ki, Erdélynek a császári hadak által történt megszállása nem kedvezett az ilyen vitának egy olyan egyház kebelében, amelynek szembe kellett néznie az üldözésekkel.

A külföld is értesült e vitákról: Otrókoci Főris Ferenc 1690-ben Amszterdamban kiad egy könyvet *Sententia Media* címen, amelyben ezt írja: „Nec ignorarem quam acerbas et deplorandae concertationes virorumque eruditorum de gradu suo vix non fatales deturbationes super hac et similibus quaestionibus ante aliquot annos in Transylvania exstitissent.”⁴⁷

A század vége felé az iskolai tankönyvek, amelyeket olyan professzorok írnak, mint Szilágyi Márton, Szathmári Pap János és Szathmárnémethi Sámuel, véglegesen bevezetik a kartezianus filozófiát a debreceni, kolozsvári és nagyenyedi kollégiumokba. Filozófiai felfogásuk azonban nem akarja kétségessé tenni a teológia elsőbbségét. Descartes e magyar követőinek nézeteit jól tükrözi az egyik iskolai könyv, a *Metaphysica contracta*, amelyet Szathmárnémethi Sámuel adott ki Kolozsváron 1696-ban Misztótfalusi Kíss Miklós nyomdájában, s amelynek dedikációjában ezt olvassuk: „Cognitionem philosophicam quamvis ad obtinendam salutem non sufficiat, inutilem et supervacaneam non esse; praeterquam enim, quod veritas sibi ipsa pretium sit, cognitio philosophica, et mentem in contemplatione rerum sublimium perficit, et ad mores formandos, ac vitae praxin rationabiliter instituendam fecit.” A filozófia tehát nemcsak a természet megismerésére, hanem az ember alakítására és az „élet gyakorlatára” is szolgál. Meghatározása is roppant jellemző: „Illa cognitio in evidenti rationis lumine fundata, vocatur generaliter Philosophia.” Persze a filozófiát nem állítja szembe a teológiával, sőt inkább a descartes-i érveket kiemelve a filozófia útján is isten létét akarja bizonyítani. A kartezianizmus elfogadása nem vezet politikai radikalizmushoz sem Szathmárnémethinél és társainál: a Misztótfalusi Kis Miklóssal folytatott vitában, amelyben e tankönyv szerzője nem a legrokonszenvebb szerepet játszotta, ezt vetik a jeles nyomdász szemére, hogy amint a *Mentség* idézi: „én Belgiumi accuratior álmodozok ebben a hazában, holott ennek jobb tsak úgy maradni, a'mint eddig volt.”⁴⁸

Más magyar kartezianusok, akik különösen a természettudományok iránt érdeklődnek, nagyobb fontosságot tulajdonítanak a filozófia autonómiájának, de vagy nem érdeklődnek a politikai és erkölcsi problémák iránt, vagy pedig — mint Pápai Páriz Ferenc — konzervatív eszméket fogadnak el e tekintetben.⁴⁹

A kartezianizmus, a puritanizmushoz kapcsolódva, az egyéni vallásosság erősödéséhez, de a racionális pszichológiai vizsgálódáshoz is hozzájárul. Mindenekelőtt Apáti Miklós az, aki a *Vita Triumphans, Civilis, Sive, Universa Vitae Humanae Peripheria, Ad Mentem Illustris Herois et Philosophi D. Renati Descartes Ex unico centro deducta* c., 1688-ban Amszterdamban kiadott mű szerzője, aki megpróbálja összekapcsolni Descartes erkölcsstanát barátja, J. Poiret miszticizmusával. Éppen ezért Apátit elsősorban a pietizmus képviselőjének tekintették, és nem vették tekintetbe politikai eszméit. Nos, könyvében egy rész a „polgári élet”-tel foglalkozik. Ebben a vonatkozásban Grotius, Hobbes, Pufendorf eszméiből merített, és olyan nézeteket képviselt, amelyek nagyon közel álltak a paternális monarchia híveinek álláspontjához. Apáti uralkodó ideálja, éppúgy mint a Habsburgok magyar ellenségei, Mátyás király, aki a humanista történetírók és a népi hagyomány alapján jelenti a példaképet. A szerző egyébként megpróbálja mentesíteni Apafi Mihályt, aki szerinte mindent megtett, hogy ne keveredjen bele a törökök oldalán a keresztények elleni háborúba, és aki példás és jámbor fejedelem módján viselkedett annyi viszontagság közepett. Ezzel szemben nem védi nyíltan Thököly Imrét, de feleségét, Zrínyi Ilonát a női bátorság hőseként ünnepli: „Quid quaeso

⁴⁷ OTROKOCSI F. F.: *Sententia media ac pacificatoria de remissione peccatorum*. Amsterdam 1690. Praefatio ad lectorem.

⁴⁸ SZATHMÁRNÉMETHI S.: *Metaphysica contracta*. . . Kolozsvár 1696. 2. és HERPEI J.: *Adattár*. III. 207.

⁴⁹ Vö. TARNAI A.: *Pax Aulae*. ItK 1968.

Cels. Principis Francisci Rákóczi Relicta, hodie Toti Mundo stupendae Celebritatis Herois Serenis. et III. DN. Emerici Thökölyi Benefida Coniunx non efficit? Cujus Heroica Constantia et Amazonium Pectus ab aliquot Annis Martialibus, ita in praesenti Mundo Viventibus, inclaudit, ut de Illa homines multitudine innumerabiles affirmare et cantare audeant: Etsi circa cultum sui capitis occupatae nunciaretur Hostem Subesse Fortalitio, altera parte civium adhuc soluta, protinus praestantia Animi et Heroica Virilitate qua insigniter pollet in Militiam fugeret Fortalitiumque defenderet et propugnaret, nec prius decorem capillorum in ordinem, quam Urbem in Potestatem suam rediget. O Pectus intrepidum, vero Laudis Encomio, Militarisque Gentis Hungaricae Gloriosae Martis Alumnae Glorioso Nomini, sine Aemulo sineque Exemplo sui Temporis, sine ruga maculaque Sacrum! Tibi P. C. Jure merito Ennium istud Elogium, in Tuorum Facinorum Heroicorum Ensomium inscribere possum:

Vos etenim Juvenes Animos geritis Muliebres,
Illa Virago Viri.

Valeto et Vivito in indelebili future Posteritatis Virtutum Heroicorum aestimatrice Memoria!"⁵⁰

Zrínyi Ilonának ez a magasztalása megfelel a nyugat-európai sajtó felfogásának, de utal Apáti Habsburg-ellenes érzelmeire is, amelyek jól megfértek pietizmusával. Persze a pietizmus és a karteizianizmus összeházasítása politikai szempontból inkább passzivitáshoz vezet, de a magyar körülmények között ez nem szükségszerű.

A hatóságok továbbra is éberen őrködnek, mert a karteizianizmust az oppozíció megnyilvánulásának tartják. Jellemző, hogy Szilágyi Tönköl Márton, a debreceni kollégium híres tanárát is felelősségre vonják Descartes nevének kiejtéséért s természettudományos szemléletéért. A karteizianusok és tanítványaik közül sokan részt vesznek a Rákóczi-szabadságharcban. A debreceni kollégium történetében feljegyezték például a kuruc Bélyei József, Jós-vafői András, Vajdai Mihály, Szilágyi Pál nevét, akit tábori papként hozott — és Kocsi Cs. Bálintét, aki Bottyán titkára volt.⁵¹

A karteizianizmust a református egyház még a XVIII. század első felében sem tette teljesen magáévá, ha csak nem jelentkezett megszelídített formájában. A Rákóczi-szabadságharcról is író Csécsi János sárospataki tanár 1714-ben az egyik vitán Roëll tételét idézte: „Ratio humana est principium et norma credendorum, ita ut nihil credi debeat, quod rationi absurdum et impossibile videtur.” Ellenfelei eretnokséggel vádolták és vizsgálatot indítottak ellene. E vizsgálat során II. Rákóczi Ferenc egykori kancellárjának, Ráday Pálnak a véleményét is megkérdezik, aki maga is coccejanus tételnek tartja Roëll említett véleményét és elítéli, de feltételezi, hogy Csécsi azt csak „problematicae tette fel thesisül” — s a csendes elintézetést javasolja. Fel is mentik Csécsit az eretnokség vádjától, de a következőképpen intik meg: „A Deáki Iffiuságnak sem Theológiában, sem Philosophiában olyat sem publice, sem alattomban ne tanítson, mellyek az Orthodoxiával vagy az Isten törvényei szerint való egyenes erköltsökkel ellenkeznek, sem a thesesekit in verso affirmationis aut negationis ordine ne adja ki ennek utánna az Iffiuság között való disputatióra sub poena in Deliberatione moderna expressata.” Ilyen módon Descartes tanításai politikai szembenállást táplálhatnak nemcsak a Habsburgok és jezsuiták, hanem az uralkodó protestáns ideológiával szemben is.

Egy karteizianus államférfi Erdélyben

Az uralkodó osztály tagjai nem lépnek fel egyöntetűen a filozófiai kérdésében, sőt vannak, akik nyíltan támogatják az újítókat, mint Bethlen Miklós kancellár, akit a „legkarteizianusabb” politikusnak tekinthetünk a XVII. század második felének Erdélyében.⁵²

⁵⁰ APÁTI M.: *Vita triumphans*. Amsterdam 1688. 170—171.

⁵¹ A debreceniek részvételéről a szabadságharcban: S. SZABÓ J.: *A debreceni ref. koll. tanárai és kiválóbb növendékei*. Debrecen 1926. 80.; a sárospataki vitákról: HORVÁTH C.: *A Csécsi-világ Patakon*. Bp. 1908. 17., 19., 29.

⁵² Bethlen életéről vö.: LUKINICH J.: *A bethleni gr. Bethlen család története*. Bp. 1927.

Közismert, hogy Bethlen szellemi fejlődésében kolozsvári tanára Apácai meghatározó szerepet játszott. Nyilvános előadásain a teológiában Amesius Medulláját, a filozófiában Descartes-ot és Regiust tanította. Bethlennek magánórákat is adott aritmetikából Ramus tan-könyve alapján. Az ifjú Bethlen Utrechtben folytatta Amesius teológiájának tanulmányozását, és részt vett Regius fizikai és filozófiai előadásain. Leydenben teológia-tanára Coccejus és Heidanus, filozófia-tanára Raeus voltak. Heidelbergben aritmetikát és jogot tanult. Jogtanára a fiatal Samuel Pufendorf volt, aki Grotius jogelméletét tanította.

Bethlen komolyan vette tanulmányait, és lelkesedett a tudomány iránt. Ez készítette arra, hogy védelmébe vegye Erdélyben az újítokat, többek között Csernátoni Pált, egykori tanítóját, aki külföldi útjára is elkísérte. Önéletírásában olvassuk: „Anno 1673 felléaszta Tophaeus a fejedelmet, committálván a Patakról Fejérvárra jött professzorokat, enyedi Dézsi Márton és Csernátoni Pál és kolozsvári Pataki István professzort a Coccejana theologia és Cartesiania philosophia miatt, és kelle Radnóton lenni nagy ecclesiastico-politico mixte synodusnak, melyben fejedelem, ur, főember, a prédikátorságnak színe ott volt az egész reformata ecclesiából. Az Isten, az igaz ügy, az én apám, Bánffi Dienes és Kapi György autoritása és Kovásznai Péter püspök moderatiója tarták meg, hogy a professzorságból ki nem veték őket, Csernátonit az atyám, Dézsit Kapi, Patakit Bánffi Dienes protegálta, kiki alumunusát. Tudja Isten, mennyire fáradtam ekkor ebben.”⁵³

Önéletírásának bevezetésében Bethlen összefoglalja azt a „bölcsességet”, amelyet tanulmányai és tapasztalatai révén szerzett. Mintha Montaigne-t olvasnánk, amikor e filozófiai elmélkedés különböző fejezeteinek címeit látjuk. Miután előadta védelmét, vitázik a hírnévről, a becsületről, a lélek halhatatlanságáról, a semmiről, az örökkévalóságról, a lélek és a test viszonyáról, a lélek halhatatlanságáról. Mindezen elmélkedések alapját a gazdag bibliai kultúra adja, amely számot vet a kor teológiai és filozófiai újításaival is.

Bethlent Descartes filozófiájából az ismeretelmélet, a pszichológia és az etika egyaránt érdekelt. Ő nem lát ellentmondást a vallás és a karteizianizmus között, viszont tudatosan szembeállítja Descartes filozófiáját az Arisztotelészével, azzal a céllal, hogy bebizonyítsa: az előbbi jobban megfelel a keresztény hitnek és az igazi tudománynak. „Aristoteles, a Socrates és Platótól tanított, az embereket minden virtusra vezető filozófiát vitte az elmefuttató, haszontalan tövises, veszedelmes argutiákra, agyarkodásokra, szók, terminusok felett való hánykodásokra, amely által az ördög még a keresztény vallást és minden jó tudományt annyira megvesztegetett, hogy ma sem tisztulhat ki belőle.” Különösen ezt az axiómát hányja a szemére: *Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu* (Bethlen fordítása: „Semmi sincs az ember elméjében, ami elsőbben az érzékenységbe nem ötlött, nem volt”).⁵⁴ A szenzualista felfogás — szerinte — sokkal inkább az ateizmushoz vezet, mint a karteizianizmus. Ez a vélemény gyökeresen ellentmond Tophaeus felfogásának.

Bethlen e kritika forrását Descartes-nál találja meg. Amikor az *Értekezés a módszerről*-ben Descartes felsorolja Isten létének bizonyítékait, maga is vitázik az „iskolák maximájával”, amely szerint „nincs semmi az értelemben, ami nem volt előzőleg az érzékekben”, és kimutatja, hogy téves azt hinni, hogy „mindaz, ami nem képzelhető el”, nem lehet érthető.⁵⁵

Descartes iránti megbecsülését bizonyítják azok a megjegyzések is, amelyek a filozófiai kételkedésről szólnak: „Kifakadhatnék itt azok ellen — írja Bethlen —, akik szegény Cartesiust atheusnak csinálták azért, hogy azt találta írni: *Philosopho veritatem inquiringenti semel in tota vita dubitandum est: an sit Deus?* aki pedig azt állította, hogy *non semel in vita, sed semper dubitandum est: an sit Deus?* annyira becsülik és ugyan imádják a pápista scholákban kivált. Volt a felső saeculumokban nagy tudós keresztény doktor, aki azt mondotta:

⁵³ Bethlen Miklós Önéletírása. Bp. 1955. I. köt.

⁵⁴ I. m. I. 47.

⁵⁵ Descartes: *Oeuvres choisies*. Garnier, t. I., 33.

Si sacra scriptura non esset, ego Aristotelem pro sacra scriptura haberem?"⁵⁶ Az a benyomásunk, hogy Bethlen — az általa patronáltak érveit elfogadva — replikázni akar Pósház Syllabus-ára, aki Descartes *Principiájából* a következő mondatot idézi: „Veritatem inquirenti semel in vita de omnibus, quantum fieri protest, esse dubitandum.” A magyar teológus azt állítja, hogy ezzel Descartes kétségbe vonta Isten létezését. Bethlen a karteziánus tanárok szellemében vitázik ezzel a nézettel.

A kancellár visszatér Descartes filozófiájára a test és a lélek „szoros egyességével” kapcsolatban is, s azzal vádolja Arisztotelészt, hogy kétségbevonta a lélek elsőbbségét. Előnyben részesíti e tanítással szemben a „neoterica philosophia” felfogását, amelyről az a véleménye, hogy „jobb és józanabb, mert a lélek értelme (intellectus) és az azt követő akarat (voluntas) igazgatása alá veti mind a testnek munkáit és szenvedését”.⁵⁷ Megtaláljuk az *Értekezés a mód-szerről* és a *Les passions de l'âme* visszhangját Bethlennek az *intellectusról* és a *voluntasról* vallott felfogásában is. Az első szerinte a megismerést szolgálja, a második megkönnyíti a választást. „Mert a léleknek essentiája, valósága: az értelem és az akarat; intellectus, hogy megértse az eleibe adatott dolgokat; voluntas, akarat, szabadság, hogy a megértett dolgokat vegye, ha szereti, ha nem szereti pedig, vesse meg, hagyja oda.”⁵⁸ Bethlen ezzel a felfogással az ember önállóságát és felelősségét akarja erősíteni, s ebből a szempontból szkeptikusan ítéli meg a szabadakarat, a predestináció és az egyetemes kegyelemről szóló vitákat is a protestánsok között.

Mindez nem jelenti azt, hogy ne akarná összeegyeztetni a tudományt a hittel, hiszen végső meggyőződése: „Hiszen hittel üdvözül az ember, nem tudománnyal.” Elfogad bizonyos karteziánus eszméket, de minden esetben felhívja a figyelmet a filozófia korlátaira s kiáll a vallás alaptételei mellett. Ez nem gátolja abban, hogy fiának írt versében Descartes-ot ne nevezze „naturae filius unus”-nak, tehát hogy a Tophaeus által kifogásolt kifejezéssel éljen. (A marosvásárhelyi volt Teleki-téka Önéletírás-példányán a verssorokat magyarálták s az említett kifejezés mellé odairták *Cartesius*).

A bibliai próféták, Augustinus, Petrarca, Thou mellett a karteziánus pszichológia indítja Bethlent arra, hogy önvizsgálatot tartson. Önéletírásában részletes analízisnek veti alá vérmérsékletét, gondolkodás- és életmódját. Descartes olvasása nélkül sohasem tudta volna felsorolni szinte tudományos pontossággal mindazt, amit magában jellemzőnek tart, de nem jutott volna el az okok racionális elemzéséhez sem.

Erkölcstana a keresztyén sztoicizmuson alapul, de a magatartás és a cselekvés szempontjából egyaránt különös nyomatékkal hangsúlyozza a *recta ratio*, a józan ész fontosságát. Magatartásában Bethlen megpróbálja megvalósítani a *nemeslelkű ember* (homme généreux) karteziánus eszményét, amit bizonyít az Önéletírásnak a jó hírről és a becsületről szóló elmélkedése is. „Isten vicéje” — ahogy Bethlen mondja — a lelkiismeret, amely a bíró szerepét játssza az ember magatartásának és cselekedeteinek megítélésében. Az erkölcsi normákat komolyan vevő, az individuumot ugyanekkor előtérbe helyező felfogás persze nem pusztán Descartes etikájának hanem a puritanizmusnak a hatását is mutatja.

Az erdélyi kancellár a politika terén is a *recta ratio*t próbálja előtérbe állítani. A belpolitika vonatkozásában eszménye egy olyan szilárd, igazságos, kiegyensúlyozott kormányzat, amelyet a gazdasági és kulturális haladás eszméi irányítanak. Szenvedélyesen bírálja Erdély elmaradott állapotát és különösen a nemesség magatartását. Egyik imádságában Istenhez fordulva ezt írja az erdélyi állapotokról: „Megveréd ezt a hazát fejtől fogva a sarkáig, talpáig, boldogtalanul tanácstalansággal, szelid, együgyű, Felsőgedtől adott magistratusoknak megutálásával, viszálykodással; majd hallatlan, példa nélkül való, az ők méltóságos hivataljokra őket alkalmatlanná tevő, csudálatos, elkábuló, bámuló, rettegő, mindent utáló, csömörlő nyavalyájokkal, betegségekkel, egymást tönkretévő, notázó, ölő, üldöző, kergető, pusztító, vesztegető, emésztő

⁵⁶ Bethlen: Önéletírása, i. kiad., I. 71.

⁵⁷ I. m. I. köt. 89.

⁵⁸ I. m. I. köt. 96.

sok tyranussal.”⁵⁹ Az Önéletírásban sem kevésbé kemény: „A szegény idvezült fejedelem nagy erőtlensége, melyet egész Erdély közönségesen érzett, és az uraknak azzal az erőtlenséggel való visszaélések csudálatos monstrumokat szült egymás után mindaddig, míg ők elmulának.”⁶⁰

Nincs szándékunkban itt nyomon követni Bethlen politikai pályafutását, annak utolsó mozzanatánál állunk csak meg. 1704-ben *Columba Noé* címen röpiratot szerkeszt, amelyet el akar juttatni Anglia és Hollandia bécsi követeihez s amely a racionalista politikai felfogás jellegzetes példája. Ismeretes, hogy az erdélyi nemesség egy része azt javasolta, hogy Rákóczit válasszák meg Erdély fejedelemvé. Bethlen, aki nem hitt a felkelés sikerében, meg akarta előzni egy polgárháború szörnyűségeit. Azt javasolta tehát a császárnak, hogy mondjon le a fejedelemségről és egyezzen bele egy kálvinista német fejedelem megválasztásába, aki elvenne egy Habsburg-házi hercegnőt. Azért javasol idegen uralkodót, mert csak az tud véget vetni a belső viszályoknak és segítheti az ország fejlődését: „A bárdolatlan, tudatlan magyar nemzetet mind a politikai, mind az oeconomiai dolgokban reformálja s excolálja, a napkelet és napnyugatra való kereskedést felállatja, semmi rossznak, sőt az egész keresztyénségnek javának eszköze leszen, melyeket soha magyar nemzetből való fejedelem véghez nem vihetne.”⁶¹

Kifelé Erdélyt semlegessé akarja tenni: a fejedelemség szimbolikus adót fizetne mind a törököknek, mind a Habsburgoknak, de önálló maradna. Ezzel a tervvel nemcsak a független Erdély és a megbékélt Magyarország ügyét akarja szolgálni, hanem a Habsburgok és a törökök közötti békét is. Meg van győződve ugyanis a két nagyhatalom közötti útközállam nemzetközi hasznosságáról. Azt tanácsolja a Habsburgoknak, hogy erősítsék meg a magyarok privilégiumait, Rákóczinak pedig, hogy cserélje el birtokait hasonló értékű németországiakra.

Bethlen érvelése rendkívül logikusnak és szándéka nagyon bölcsnek tűnik, azonban nem vet számot a realitásokkal s főleg a pillanat politikai követelményeivel. A bécsi udvar nem hajlandó engedni, szövetségesi elégedetlensége ellenére el van szánva rá, hogy végigviszi a magyarországi háborút s megtartja Erdélyt. Bethlen téved akkor is, amikor azt hiszi, hogy Rákóczi kész alkudni. Nem látja, hogy a császáriak elleni magyarországi felkelést kisebb engedményekkel 1704-ben nem lehet lecsillapítani. Így következik be az, hogy az az államférfi, akit kortársai messzelátó politikusnak tartottak, a *recta ratio* útján utópiához jut el.

A Szebenbe menekült erdélyi arisztokraták és nemesek — Rabutin generális nyomására — halálra ítélték a „Columba” szerzőjét, aki pere folyamán hivatkozni mert a szabad véleménynyilvánításra. Kivégzésre nem került sor; a császári generális Bécsbe küldte, ahol évekig börtönben ült. A Rákóczi-szabadságharc leverése után a császár megkegyelmezett neki, de nem térhetett vissza Erdélybe, mert az udvari körök előtt gyanús volt tudománya és világlátása. „Anbey ist dieser Graf Bethlen ein gelehr- und gereister Mann, welcher bey seiner etwan zeigender vindication und missbrauchender Gelehrtigkeitt noch künfftig vil übels anrichten könnnte, dass man aufzubehalten hat.”⁶²

*

Miben áll a magyar karteziánusok politikája? A gazdasági, politikai és kulturális helyzet sajátos látásában és abban az akaratban, hogy reformokkal akarnak hozzájárulni országuk haladásához. A karteziánusoknak, akár plebejusoknak, akár nemesek, akár arisztokraták, ez a törekvése leküzdhetetlen akadályokba ütközik, amelyeket Magyarország és Erdély gazdasági és társadalmi elmaradottsága és a nemzetközi körülmények magyaráznak. Újítási szándékaik találkoznak a puritánusok némely célkitűzésével, s főleg kezdetben ez ad szélesebb bázist a reformtörekvéseknek. A külső körülmények miatt az újítók kénytelenek végül is az oktatás és

⁵⁹ SZÁDECZKY—KARDOS L.: Gróf Bethlen Miklós két kiadatlan műve. BpSz 1923. 24.

⁶⁰ Bethlen: Önéletírása, i. kiad. I., köt. 242.

⁶¹ Bethlen: Önéletírása. SZALAY L. kiad. Pest 1860. 2. köt. 410—11.

⁶² Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve Kolozsvár. 1944. 151.

a kultúra területére szorítkozni, de a karteziánizmus itt is — a kompromisszumok keresése ellenére — beleütközik az uralkodó osztály és az azt támogató egyház ellenállásába — még a XVIII. század elején is. Törekvéseik leginkább a Thököly-felkelésben és a Rákóczi-szabadságharcban érvényesülnek, melyekben sokan közülük részt vesznek.

Ez a vázlatos áttekintés nem lép fel a téma részletes feldolgozásának igényével, további kutatásokra van szükség, de talán egy dolgot sikerült bebizonyítani: a karteziánizmus valóságos eszmei irányzatot táplált elsősorban a református értelmiség körében s ezzel hozzájárult a függetlenségi harcokban jelentkező új társadalmi, politikai, kulturális tendenciák kibontakoztatásához is.

Béla Kőpeczi

LES IDÉES POLITIQUES DU CARTÉSIANISME EN HONGRIE ET EN TRANSYLVANIE AU XVII ET AU DÉBUT XVIIIe SIECLES

L'étude tâche d'abord de donner une réponse à la question, si l'on peut tirer des conclusions politiques des doctrines de Descartes. Même si le philosophe français n'a pas donné un système d'idées politiques complet, on ne peut pas contester que son rationalisme a influencé profondément la pensée politique de son époque. C'est aux universités néerlandaises que les intellectuels calvinistes de Hongrie et de Transylvanie ont fait la connaissance de la philosophie de Descartes et, de retour dans leur patrie, ils l'ont déjà enseignée, aux années cinquante et soixante du XVIIe siècle, dans les écoles différentes. Cette philosophie s'est fait un chemin à travers des luttes, parce que les partisans de la théologie orthodoxe l'ont attaquée avec des arguments religieux et politiques. L'auteur analyse en détail le débat qui s'est déroulé, aux années soixante-dix—quatre-vingts du XVIIe siècle, autour de la *neoterica philosophia*. Il renvoie au rôle que les représentants de cette philosophie ont joué dans les luttes d'indépendance contre les Habsbourg. C'étaient les pasteurs et les professeurs calvinistes, persécutés dans les territoires de la Hongrie occupés par les impériaux, qui ont pris part à la préparation spirituelle et à la propagande de ces luttes. C'est avant tout le chancelier Miklós Bethlen qui a formé une philosophie personnelle des doctrines de Descartes, en tachant de faire valoir la raison dans la politique aussi. L'auteur s'occupe plus en détail d'un des écrits politiques du chancelier, intitulé *Columba Noe* qui cherche un solution pour la situation internationale de la Transylvanie au commencement du XVIIIe siècle.